

DİYARBEKİR VOYVODALIĞI AKLÂMI MALİKÂNECİLERİ ÖRNEĞİNDE XVIII. YÜZYILDA YATIRIMCILARIN KİMLİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Özlem BAŞARIR

Özet: Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda içinde bulunduğu siyasi, askerî ve mali sorunlar sebebiyle ortaya koyduğu çözüm uygulamaları, taşra yönetiminde de birtakım yeni açılımlara olanak tanımıştı. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla hayata geçirilen malikâne uygulaması ile sınırlı bir sürede daha çok kâr sağlamak uğruna reayadan fazla vergi talep eden mültezimlerin yerini, merkezî hazineye peşin bir ödeme yapacak ve reayayı koruyup gözetecek *malikâne* almaya başlamıştı. Bu çalışma, *Diyarbakir voyvodalık mukâta'asını* oluşturan ve *aklâm* olarak adlandırılan vergi kaynakları temelinde, XVIII. yüzyıl taşra mali-idari organizasyonunun bu yeni aktörlerinin kimlikleri üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Âyan, Diyarbakir, malikâne uygulaması, voyvodalık, XVIII. yüzyıl.

An Evaluation on the Identities of Investors in XVIIIth Century: The Case of *Aklâm*'s Malikâne Holders of the Diyarbakir Voivodeship

Abstract: The alternative solutions, put forward on grounds of political, military and financial issues by the Ottoman State in XVIIIth century, allowed some new openings in provincial administration. At that time through *the long-term malikâne system* which was imposed to meet the need for hot cash, *malikâne holders* which had begun to take place of the tax-farmers who were claimed more taxes from reaya for the sake of more profit in a limited time would make a cash payment to the central treasury and maintain the protection of reaya. Based on the tax resources called *aklâm* in *Diyarbakir voivodeship muqâta'a*, this study focuses on the identities of this new actors of the XVIIIth century provincial financial-administrative organization.

Key words: Ayan, Diyarbakir, the long-term malikâne system, voivodeship, XVIIIth century.

Osmanlı Devleti için XVII. ve XVIII. yüzyıllar, siyasi ve ekonomik açmazlarla karşı karşıya kaldığı ve bunları aşmak için çeşitli çözüm seçeneklerini hayata geçirdiği dönemler olmuştur. Bu çözümler arasında, iltizamın yaygınlaşması ve malikâne sisteminin uygulamaya konulması ön plana çıkmıştır. Merkezî hazine için yeni vergi kaynaklarının yaratılması ise işin bir diğer boyutuydu. Bunun için Osmanlı taşrasında -vergi toplamanın yanı sıra bazı hizmetlerin de gördürülmesini sağlayan- tımar sistemi içinde yer alan dirlikler, *mîrî mukâta'a* hâline getirilmiş ve iltizam ya da malikâne ile vergiler toplanmaya devam edilmişti. Bu durum bir yandan Osmanlı taşrasında yeni mali-idari yapıların oluşmasına neden olurken; bir yandan da yönetim kademesinde yeni aktörlerin ortaya çıkmasına olanak tanımıştı.

Devletin XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren içinde bulunduğu nakit sıkıntısından kurtulmak için ortaya koyduğu mali çözümlerle geçen bu süreci, Diyarbekir Eyaleti bünyesindeki bir kısım *havâss-ı hümayûn* gelirlerinin bir bütün olarak *mîrî mukâta'a* hâline getirilmesiyle¹ oluşturulan *Diyarbekir voyvodalık mukâta'ası* örneğinde detaylandırmak mümkündür. Bu mukâta'anın vergilerini toplama görevi, *voyvoda* adı verilen ve aynı zamanda bir mültezim olan kişiye iltizam ile verilmişti. *Voyvoda*-mültezim ise zengin bir çeşitliliğe sahip *voyvodalık mukâta'ası* nı oluşturan vergi kaynaklarını, *mukâta'a/maktû'a* hâline getirerek yeniden alt malikâneci²/alt mültezimlere vermek suretiyle gelirlerin toplanmasını sağlamıştı. İçinde Diyarbekir Eyaleti'nin de bulunduğu tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde genel bir eğilim olarak beliren bu durum, en alt tabakada, vergi kaynaklarının gelirlerini toplayan ve bundan kâr elde etmeyi amaçlayan geniş bir yatırımcı³ kitlesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Merkezî hazineye ilgili vergi kaynağının (*mukâta'a-maktû'a*), *peşîni* (*mu'accele*) ve yıllık vergisini (*mâl*) ödeme kapasitesine sahip oldukları anlaşılan bu kişilerden beklenen, tasarruf ettikleri vergi kaynağına ait gelirleri toplamaları ve yıllık vergilerini zamanında ödemeleriydi.

¹ Eyalet bünyesinde geniş bir alana yayılmış *havâss-ı hümayûn* statüsünde bulunan gelirler, tek tek iltizama verilir ve gelirleri mültezimler vasıtasıyla toplanırdı. Bunların idaresi ise taşra hazine defterdarları tarafından yürütülürdü. Ancak değişen şartlar, nakit sıkıntısını doğurunca devlet, bu tek tek iltizama verilen gelirlerin bir kısmını, *mukâta'a* hâline getirmiş ve daha geniş bir gelir alanını iltizamla deruhte etmişti. (Bu dönüşümle ilgili detaylı bilgi için bk. Özvar, 1998; Özvar, 2001). Bu dönemde oluşturulan yeni *mukâta'aları*, önceki dönemin *mukâta'alarından* ayırmak için *mîrî mukâta'a* terimi kullanılmaktaydı.

² *Voyvodalık mukâta'ası* ve *aklâm* olarak adlandırılan vergi kaynaklarını tasarruf edenleri birbirinden ayırt edebilmek için *voyvodalık mukâta'ası* nı tasarruf edenlere üst malikâneci, diğerlerine de alt malikâneci denilmiştir.

³ Buradaki “yatırımcı” ifadesi, elindeki nakiti, bir gelir kaynağına yatırıp bundan kâr elde etmeyi bekleyen “malikâneciler” için kullanılmaktadır.

İltizam sisteminin yaygınlaşmasının ve malikâne uygulamasının, Osmanlı taşrasında genellikle *âyan*, *eşrâf*, *vücûh-ı memleket* ve *mütegallibe* gibi adlarla anılan bölge ileri gelenlerinin güçlerini ve nüfuzlarını artırmaları konusunda onlara yeni olanaklar sağladığı ve hatta kendilerine *mütesellimlik*, *voyvodalık* ve *muhassıllık* gibi vergi toplama ve idari görevler edinmelerinin önünü açtığı mevcut literatürde sıklıkla vurgulanmasına karşın⁴, daha alt seviyedeki yatırımcılara ilişkin kayda değer tespitler yapılmamıştır⁵. Oysaki reaya ile esas malikâne sahipleri arasında kalan bir zümrenin tanımlanması da aydınlatıcı olabilir⁶. Bu çalışma, belgelerde genellikle “malikâne mutasarrıfı” olarak geçen, dönemin yeni yatırımcı aktörlerinin “kim” oldukları sorusuna odaklanmaktadır.

Araştırmada Kullanılan Kaynak

Yıllık vergilerini, Diyarbakir voyvodalarına teslim eden ve *aklâm* olarak adlandırılan Diyarbakir voyvodalık mukâta‘asını oluşturan vergi kaynakları ile

⁴ Âyan tabiri, “bölge ileri gelenleri” şeklindeki geniş manasından sıyrılarak XVIII. yüzyılda artık Anadolu ve Rumeli’nin çeşitli yerlerinde, buldukları bölgelerde hükümet merkezinden gönderilen idarecilerin önüne geçerek hükümet ile bölge halkı arasında bir vasıta vazifesini gören sosyal bir zümreyi ifade eder hâle gelmişti. Bu yüzden âyanlar, sadece âyanlık unvanını elde etmekle kalmayarak voyvodalık, mütesellimlik, muhassıllık, hatta valilik gibi önemli memuriyetleri kazanmak suretiyle vilayetin siyasi hâkimiyetini elde etmiş ve aynı zamanda mültezim, çiftlik sahibi ve vakıf müessisi gibi sıfatlarıyla bölgelerinde sosyal ve iktisadi nüfuz kazanmış kimselerdi (bk. Nagata, 1997, s. IX). Yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından çeşitli yönleri vurgulanmak suretiyle âyanlar ve yerli hanedanlar hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bunların bazıları için bk. Akdağ, 1970-1974, ss. 51-61; Cezar, 1977, ss. 41-79; Emecen, 2004, ss. 141-148; Ergenç, 1982, ss. 105-115; Mert, 1980; Nagata, 1982; Özkaya, 1994; Sakaoğlu, 1998; Salzman, 1999, ss. 227-235; Savaş, 1993, ss. 81-97; Ülker, 1989, ss. 635-652; Uzunçarşılı, 1942.

⁵ Bu durumun temelde, merkezin muhatap kabul ettiği ve her tahvil döneminde gelir-gider (vâridât-mesârifât) hesaplarının tutulmasından ve bunlardan merkezin haberdar edilmesinden birinci derecede sorumlu kişilere -örneğin voyvodalara- odaklanılmasıyla ve özellikle alt mültezimlere ilişkin vesikalara sık rastlanılmamasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir.

⁶ Malikâne uygulamasının ilk dönemi olan 1695-1697 yılları arasında Diyarbakir Voyvodalığı, Malatya Voyvodalığı, Halep Muhassıllığı ve Anadolu Eyaleti başta olmak üzere Osmanlı ülkesinin genelindeki yatırımcı (malikâneci) profili hakkında yapılan bir çalışma için bk. Özvar, 2003. 1775-1860 yılları arasında devletin nakit ihtiyacını karşılamak üzere ülke genelindeki bir kısım mukâta‘anın yıllık gelirinin fazlası (faizi) sehimlere ayrılmak suretiyle hayat boyu kişilerin tasarrufuna verilmiş ve kadın veya erkek, Müslim veya gayrimüslim, askerî veya reaya her Osmanlı tebaası sehim alabilme hakkına sahip olmuştur. Esham yöntemi olarak adlandırılan bu sistem içinde yer alan esham sahiplerinin sosyo-ekonomik profilleri hakkında da bk. Aydın, 1998, ss. 145-189.

bunların gelirlerini malikâne usulüyle toplayan alt malikânegilerin detaylı bir şekilde kaydedildiği bir defter sureti, bu çalışmada bize yol göstermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Ek Kodları Malikâne Halifesi Defterleri (D. BŞM. MLK)⁷ tasnifinde, 14094 numara ile kayıtlı olan ve 17 varaktan oluşan bu defterin, Diyarbekir voyvodası El-Hâc Mehmed Emin Ağa'nın⁸ voyvodalık mukâta'ası gelirlerini gösteren ve *rık'a* ile yazılmış bir defter suretinin merkezden istemesiyle düzenlendiği anlaşılmaktadır⁹. Şüphesiz ki böyle bir kaynaktaki verilerin değerlendirilmesi, XVIII. yüzyılda devletin hazineye nakit sağlamak amacıyla oluşturduğu malikâne uygulamasının bölgesel açıdan ulaştığı boyut yanında, esas olarak bunları tasarruf eden kişilerin kimlikleri hakkında fikir sahibi olunmasına imkân tanımaktadır¹⁰. Bunun yanında vergi kaynaklarının gelirlerini malikâne usulüyle toplama hakkını elde eden dönemin bu yeni görevlilerinin üstlendikleri iş, yaşadıkları yer, akrabalık ilişkileri ve tasarrufları altındaki vergi kaynaklarının niteliği, bu kişilerin kimliklerine dair tespitlerde bulunulmasını sağlamaktadır.

Diyarbekir Voyvodalığı ve Sistemin İşleyişi

Mali-idari bir yapı olarak tanımlanan voyvodalık, aynı zamanda bir *mukâta'a* şeklinde de tanımlanarak, merkezî hazine için, geliri yüksek bir vergi kaynağı

⁷ Bu tasnifte ahkâm, ilmühâber ve evâmir-i şer'iyeye kayıtları, malikâne ahkâm ve berat kayıtları ile mukâta'alarla ilgili konuların yer aldığı defterler bulunmaktadır (bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 2000, ss. 146-147).

⁸ El-Hâc Mehmed Emin Ağa, oğulları ve yeğeni ile birlikte voyvodalık mukâta'asını malikâne yöntemi ile işleten ilk yatırımcılardan (üst malikâneci) biridir. Tespit edilebildiği ölçüde kendisi R.1149 / M.1737-38 ve R.1155 / M.1742-43 dönemlerinde yatırımcı olarak görülmektedir. bk. Başarır, 2009, s. 194.

⁹ "...esbak Seyyid Mehmed Efendi hazretlerinin takdîm eylediği bir kıt'a takrîri mefhûmunda dergâh-ı 'âlî kapucıbaşlarından hâlâ Diyarbekir voyvodası El-Hâc Mehmed Emin Ağanın ol-tarafda mîrî kâtibinden emniyyeti olmayub ve kendü kâtibin dahî siyâkâtle ülfeti olmadığından ekser kuyûdât okumayub ol-vechle emvâl-i mîrîyye telef olmağla Diyarbekir voyvodalığı tevâbi'inden olan maktû'ât-ı mîrîyyenin kuyûdâtı siyâkâtden rık'aya tebdîl ile bir kıt'a sûret-i defter ihrâcı istid'âsında olduğu beyân-birle voyvoda-yı mumâ-ileyh istid'âsı bir kıt'a sûret-i defter i'tâsını tahrîr ve inhâ etmekle mücebince malikânedden tahrîr olunmak fermân buyurulmağın mücebince işbu sûret-i defter virildi", Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA). D. BŞM. MLK-14094, s. 20.

¹⁰ El-Hâc Mehmed Emin Ağa, voyvodalık mukâta'asının işletimini ortakları ile birlikte üzerine aldığı ilk yıllarda -muhtemelen henüz kendilerine bir voyvoda tayin edemedikleri ve mukâta'anın mali açıdan hazineye karşı sorumlu görevlisinin voyvoda olması sebebiyle- kendisi bir süreliğine voyvodalık görevini üstlenmiş olmalıdır. Dolayısıyla herhangi bir tarih kaydına rastlanmayan bu defter suretinin istenme tarihinin mukâta'anın işletimini malikâne ile üzerlerine aldıkları ilk döneme denk geldiği düşünülebilir.

olarak muamele görmekteydi¹¹. Diyarbakir voyvodalık mukâta‘asının mukâta‘a/maktû‘a hâlindeki vergi kaynakları arasında Amid, Berazi, Hani, Savur, Satıkendi, Çermik, Ergani ve Tercil kazalarında yer alan bir kısım köy ve mezraaların gelirleri başı çekmekteydi¹². Bunların çoğunun geliri *maktû*¹³ hâlinde olup, malikâne üzere alıcı bulan vergi kaynaklarıydı. İkinci kısmı ise aşiret gelirleri, bahçe geliri, genel güvenlik hizmetine dayalı gelirler, hizmete (göreve) dayalı gelirler, bir kazanın bütünün gelirleri, tarımsal üretime dayalı gelirler, ticarete dayalı gelirler ve ulaşımaya dayalı gelirler oluşturmaktaydı¹⁴. Bunları malikâne üzere satın almak isteyen kişiler, merkeze başvurmak suretiyle gerekli şartları yerine getirdikten sonra ilgili vergi kaynağının gelirlerini toplamaya başlayabilirlerdi. Örneğin H. 9 Muharrem 1111 / M. 7 Temmuz 1699

¹¹ Voyvodalık mukâta‘asına ait defterlerde bu vergi kaynağı “külliyyetlü mâl ile mukayyed mukâta‘ât-ı cesîme-i mirî” olarak ifade edilmekteydi. bk. BOA. Maliyeden Müdevver Defterler (bundan sonra MAD)-3363, s. 232. Bunun yanında XVII. yüzyılda Diyarbakir, Halep ve Tokat gibi çeşitli eyaletlerde yer alan taşra hazine defterdarlıklarının gelirleri arasında en yüksek gelir, 25.019.750 akçe ile Diyarbakir hazine defterdarlığına aitti. bk. Murphey, 1987, s. 221. XVIII. yüzyılda ise voyvodalık mukâta‘asının yıllık geliri, 10.443.231 akçeydi. bk. BOA. MAD-9518, s. 1.

¹² Diyarbakir Eyaleti’nin merkez sancağı olan ve voyvodalık mukâta‘asının köy ve mezraa ölçeğindeki gelirlerinin büyük bir kısmının yer aldığı Amid Sancağı’nın XVIII. yüzyıldaki idari yapılanması hakkındaki bilgiler net değildir. Ancak bu sancakta yer alan beş kaza içinden bir kısım köy ve mezraanın voyvodalık idaresinde olduğu görülmektedir. Bunlar Amid, Berazi, Hani, Savur ve Satıkendi kazaları idi. Amid Kazası’nda bulunan voyvodalık idaresindeki alanı ise Şarki Amid, Garbi Amid, Karadere, Kûh-ı Mardin, Salat, Şehr ve Telbisim nahiyelerinde bulunan bir kısım köy ve mezraalar oluşturmaktaydı. Bunun yanında Çermik kazası yurtluk-ocaklık statüsündeki bir sancak, Tercil Kazası ise hükümet statüsündeki bir sancak içerisinde yer almaktaydı. Birecik kazası ve Kulp sancağından da birkaç köyün voyvodalık idaresinde olduğu ayrıca belirtilmelidir. Bu husustaki detaylar için bk. Başarır, 2009, ss. 87-117.

¹³ *Maktû‘ yöntemi*, “bir bölgenin vergi geliri için, yerel topluluğun temsilcileri ile maliye arasında belli (maktû‘) bir miktar üzerinde anlaşmaya varılmasından ibarettir. Bu yöntem, vergi gelirlerini garanti ediyor, aynı zamanda reâyayı mültezim veya tahsildarın kötü davranışlarından koruyordu. Hükümet, birçok yerde, reâyanın bu yöntem için isteklerini, bu gibi kaygılarla onaylamıştır” (bk. İnalçık, 2009, s. 336).

¹⁴ Voyvodalık mukâta‘asını oluşturan vergi kaynaklarıyla ilgili detaylı bir değerlendirme için bk. Başarır, 2009, ss. 87-140. “Feodal sistemin sadece toprağın kullanılmasıyla sınırlandırılmayacağını, ayrıca *gümrük* (ithalat vergisi) ve *hisba* (pazar denetçisine, yani muhtesibe yapılan ödeme) gibi gelir kaynaklarını da içerdiğini kaydetmek önemlidir. Gelir kaynaklarının çeşitliliği, yönetici sınıfın kimi mensuplarının şaşırtıcı derecede hızlı servet edinmelerindeki başarılarını açıklar. Hem Âli, hem de Koçi Bey, bu eğilimden bahsederler” (bk. Abou-El-Haj, 2000, s. 98).

tarhli bir berat kaydında görüldüğü üzere Ahmed ve Abdulvahhab adlı kişiler, Diyarbekir voyvodalığına bağlı Tercil kazasında yer alan Şeyh Davud adlı köyün tasarrufunu, yapılan müzayede neticesinde 120 kuruş mu‘accele karşılığında malikâne ile üzerlerine almışlardı. Köyün yıllık vergisi olan 41 kuruşu, Diyarbekir voyvodalarına verecekler ve “hâlî ve harâbe” olan bu köyü “şen ve âbâdân” hâle getireceklerdi¹⁵.

Beratlarında yazılan malikâne şartları gereğince yatırımcılar, “kemâ-fi’l-evvel hayatda olduklarıncâ te‘bîden malikâne zabt ve vâki‘ olan mahsûlât ve rûsûmâtın kanûn-ı kadîm ve olageldiği üzere ahz ve kabz ve Diyarbekir hazînesi defterleri ve rec‘esi mücebince beher sene ... mâlın Diyarbekir voyvodalarına edâ ve teslim edecekler ve ellerine ma‘mûlün-bih temessük aldıklarıncâ zabt ve rabtına ve mahsûlât ve rûsûmâtının ahz ve kabzına taraf-ı âherden ferd ta‘arruz ve te‘addî” olunmayacaktı¹⁶. Yani malikâne üzere deruhte ettikleri gelirleri toplayacaklar ve kimseyi bu alana müdahale ettirmeyeceklerdi. Tasarrufları altındaki vergi kaynağının yıllık vergisini ise Diyarbekir voyvodasına teslim edeceklerdi¹⁷.

Yatırımcıların çeşitli sebeplerden deruhte ettikleri vergi kaynağının (*mukâta‘a-maktû‘a*) işletimini, sözleşme süresi bitmeden bırakmak zorunda kaldıkları zamanlar olabilirdi ve bu durumda prosedür şu şekilde işlerdi; ödedikleri mu‘accele hazineye kalır ve beratlarını teslim etmelerinden sonra ilgili vergi kaynağının malikâne kaydı kaldırılırdı. Sonrasında voyvodanın zabtı için telhisle beraber bir ferman yazılır ve vergi kaynağının yeni satış süreci başlamış olurdu¹⁸.

¹⁵ BOA. MAD-2467, s. 7.

¹⁶ Klasik dirlik sisteminde “serbestiyet” ve İslam bürokratları tarafından da “mefrûzu’l-kalem ve maktû‘u’l-kadem” şeklinde ifade edilen uygulama, ilgili vergi kaynağının gelirlerini toplamanın yanı sıra, bir kısım “idari ve inzibati selahiyetleri” de içermekteydi. Buraya kadı dışında herhangi bir görevli müdahale edemezdi. bk. Genç, 2007, s. 107. Serbest dirlik uygulaması hakkında bk. Akdağ, 1995, ss. 63-65 ve 263; Barkan, 1979, ss. 286-333; Ergenç, 2006, ss. 128-130; İnalçık, 1965, s. 79; İnalçık, 2000, s. 165; İnalçık, 2008, s. 122.

¹⁷ H. 3 Safer 1144 / M. 7 Ağustos 1731 tarihli berat için bk. BOA. D. BŞM. MLK-14102, s. 116; H. 15 Safer 1144 / M. 19 Ağustos 1731 tarihli berat için bk. BOA. D.BŞM.MLK-14102, s. 125; BOA. Baş Muhasebe Kalemi (bundan sonra D.BŞM.)-1038/19. Dolayısıyla voyvodanın, devlet ile yatırımcılar (alt malikâneci) arasında yıllık vergilerin toplanmasında ve ilgili yerlere ulaştırılmasında bir aracı işlevini üstlendiği anlaşılmaktadır.

¹⁸ *Bâzâr-ı esr mukâta‘ası* yatırımcıları, “izhâr-ı ‘acz” olarak ifade edilen mukâta‘anın yıllık vergisini toplayamayarak idaresini gerçekleştiremedikleri için mukâta‘anın işletimini bırakmak istemişlerdi. Bunun üzerine ödedikleri mu‘accelenin hazineye kalması koşuluyla beratlarını teslim etmişlerdi. Bundan sonra başka bir talibe deruhte

Merkezin uygulamada en fazla dikkat edilmesini beklediği husus, yıllık vergilerin voyvodaya zamanında ödenmesiydi. Yatırımcılar eğer bunu zamanında ödemezlerse ya da ödeyemezlerse, ilgili vergi kaynağının malikâne kaydı kaldırılır, yatırımcısı da hapsedilebilirdi¹⁹. Teorik olarak kabul edilen bu yaptırım, aslında pratikte çok da uygulanamıyordu. Geçmiş senelere ait birikmiş pek çok borçları olan yatırımcılara bunları ödemeleri konusunda defalarca emir gönderilmiş olmasına rağmen, sonuç alınmamaktaydı.

Yatırımcının satın aldığı vergi kaynakları birbirlerinden farklı yerlerde olabileceği gibi, yatırımcı da her zaman tasarruf ettiği vergi kaynağı ile aynı yerde bulunmayabilirdi. Bu durumda ya vekillerini göndererek ya da yeniden iltizama verip mültezimler vasıtasıyla gelirleri toplatabilirdi²⁰. Örneğin El-Hâc Mustafa, Diyarbakir voyvodalığı aklâmından olan *Sekfenân-ı 'Ulyâ ve tevâbi'i mukâta'asını*, İsmail adlı kişi ile birlikte malikâne üzere iştirâken deruhte etmekteydi. İsmail, H. 1150 / M. 1737-1738 senesinde mukâta'anın üç yıllık "mahsûlât ve rûsûmâtını" toplaması için Abdullatif adlı kişiyi kendisine vekil yapmıştı. Ancak vekilin topladığı bu üç senelik mahsûlât ve rûsûmâtta ortağı El-Hâc Mustafa'ya düşen hisse verilmemişti. El-Hâc Mustafa, hissesine düşenin alınıp kendisine verilmesi için divana arzda bulunmuştu²¹. Zaman zaman bölgedeki diğer görevlilerle sorunlar da yaşayabilirlerdi ki, bunlar arasında tasarruf ettikleri vergi kaynağına yapılan müdahaleler en sık rastlananıydı. Böylesi bir durumla karşılaşan yatırımcının doğrudan merkeze başvurması neticesinde detaylı soruştırmalar yapılır ve merkezî hükümet, yatırımcının haksızlığa uğramaması ve yıllık verginin verimli bir şekilde toplanması yönünde bir tavır gösterirdi²².

---

edilebilmesi için bu kişilerin ilgili mukâta'a üzerindeki malikâne kayıtları, R. 1123 Mart / M. Mart 1711'de kaldırılmıştı. Voyvoda zabtı içinse H. 5 Zilhicce 1123 / M. 14 Ocak 1712 tarihinde bir ferman yazılmıştı. bk. BOA. MAD-7836, s. 92.

¹⁹ Bu duruma sadece merkez tarafından değil, voyvodalık mukâta'asını tasarruf eden üst yatırımcılar (üst malikâneci) tarafından da müdahale edilebilmekte ve yıllık vergilerini ödemeyenlerin "Diyarbakir kal'asına kal'a-bend" edilmeleri konusunda merkeze başvurabilmekteydiler (bk. H. 15 şevval 1158 / M. 10 Kasım 1745 tarihli emir için BOA. MAD-10188, s. 398).

²⁰ R. 1185-1187 / M. 1772/73-1774/75 yılları arasında Diyarbakir voyvodalığı iltizamen üzerinde olan İsmail Ağa'nın, bu husustan dolayı yıllık vergi ve kalemiyelerin toplanamadığı hakkındaki arzı ve verilen kararı havi sadrazam buyrulduğu için BOA. Cevdet Maliye-17707.

²¹ H. Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1155 / M. 13-22 Ağustos 1742 tarihli hüküm için bk. BOA. Diyarbakir Ahkam Defteri-1, s. 3.

²² Bu durumu, yatırımcılar tarafından gönderilen H. 29 Muharrem 1172 / M. 2 Ekim 1758 tarihli arzda geçen olay örneğinde açıklamak mümkündür; Ömer ve Abdalbaki adlı yatırımcılar, çermik kazasında bulunan Yenice ve Midiye ve tevâbi'i köylerini

Yatırımcıların Sosyo-Ekonomik Profilleri

İncelenen kaynaktaki²³ verilerden hareketle voyvodalık mukâta‘asını-çeşitli kategorilerde olmak üzere- 257 adet vergi kaynağının oluşturduğu görülmektedir. Ancak bunların büyük bir kısmının bütün olarak satılması yerine, çeşitli hisselerle ayrılarak satılması uygun görülmüş ve toplamda 567 adet satış işlemi gerçekleştirilmişti. Bunu yapan yatırımcıların sayısı ise 718’di²⁴. Defterin sahip olduğu verilerin izin verdiği ölçüde dönemin

---

İştirâken malikâne üzere deruhte etmekteydiler. Ancak Çermik beyleri, bu köylerle birlikte deruhte edilen Danek mezrasını, kendi haslarına dâhil olduğunu ileri sürerek “bilâ-sened fuzuli zabt” etmeleri nedeniyle hem yatırımcıları hem de ödenecek yıllık vergiyi zarara uğratmışlardı. Yatırımcıların bu noktada mezranın kendileri tarafından zaptedilip başkalarının müdahalesinin önlenmesi için merkeze arzda bulunmaları neticesinde, ilgili vergi kaynağının durumu ile ilgili olarak merkezde hem baş muhasebe defterlerinde hem de mufassal ve icmal tahrir defterlerinde inceleme yapılmıştı. Bunun neticesinde Çermik nahiyesine tabi olan 332 nefer reayalı Midiye köyünün Sögüt, Yumrucuk, Danek ve Güngezen mezzaları ile birlikte *havâss-ı hümâyûn* olarak kaydedildiği, Çermik şehrinin gelirinin ise *Çermik mirlivâsı hassı* olduğu ve adı geçen köylerin Mahmud, Ömer ve Abdulkaki adlı kişilere malikâne üzere verildiği tespit edilmişti. Böylece Danek mezrasında “mirlivâ hassı mutasarrıflarının ‘alâkası” olmadığı anlaşılmıştı (bk. BOA. Cevdet Maliye-630). Bu şekilde tımar ve zeamet sahiplerinin malikâne üzere verilen köylere yaptıkları müdahaleler hakkında pek çok şikâyet belgelere yansımıştır. Bunlara ait başka örnekler için bk. BOA. Diyarbekir Ahkam Defteri-1, ss. 68, 96, 127, 134, 145, 150, 282; BOA. Diyarbekir Ahkam Defteri-2, s. 92; BOA. Diyarbekir Ahkam Defteri-3, ss. 58-59.

²³ İlgili kaynakta vergi kaynağının adı ve yıllık vergisi ile tasarruf eden kişi ve tasarruf ettiği hisse miktarı kaydedilmişti. Herhangi bir sıra gözetilmeksizin kayda geçirilen veriler, elden geldiği ölçüde bilgi yığımlı olmaktan çıkarılıp sorgulanabilir bir hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda verilerin izin verdiği ölçüde çeşitli kıstaslar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Böylece yatırımcıların kimlikleri çıkış noktası olmak üzere dönemin yatırım eğilimleri ve merkezce oldukça önemsenen ve getirisi yüksek bir vergi kaynağının yapısı ve işleyişi hakkında ipuçları bulmak mümkün olmuştur.

²⁴ Burada dikkat edilmesi gereken iki nokta vardır. Bunlardan ilki, bahsedilen 718 kişinin her birinin farklı kişiler olmadıklarının, bunların bir kısmının aynı kişiler olabileceklerinin düşünülmesidir. Şöyle ki ilgili kaynakta aynı isme sahip kişilerin bulunması ve isimlerinin yanında ayırt edici herhangi bir sıfatın bulunmaması, bunların aynı kişiler olup olmadıkları konusunda kesin bir sonuca götürmemektedir. Bu aşamada yaşanan belirsizlik sebebiyle değerlendirmede esas olarak yapılan satış işleminin ölçüt olarak alınması gerekliliği ortaya çıkmış ve satış işlemini gerçekleştiren her bir yatırımcı, tekil bir kişi olarak addedilmiştir. Diğer bir nokta ise hisse sahiplerinin tamamının kayıtlara geçmemiş olmasıdır. Örneğin “maktû‘a-i karye-i Heykelcik ve Çolak Behlül ve gayrihu” adlı vergi kaynağının 1/4’ini Hafız Abdullah, 1/8’ini Mehmed İzzed, diğer bir 1/8’lik hisseyi Ebubekir Efendi ve

yatırımcılarının sosyo-ekonomik profillerini, kimlik bilgileri ve tasarruf ettikleri vergi kaynağına göre ortaya koymak mümkün olmaktadır.

1. Kimlik Bilgilerine Göre Yatırımcılar: Defterde oldukça dağınık bir hâlde bulunan yatırımcıların kimlikleri hakkındaki veriler, *kategori tanımı yapılanlar* ve *kategori tanımı yapılmayanlar* şeklinde bir ayrımla değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

A. Kategori Tanımı Yapılanlar: Bu bölümde yatırımcılara ait görev, meslek ve ikâmet yerleri gibi tespit edilebilen ayırt edici veriler ölçüt olarak kabul edilmiştir.

I) Merkezde Bulunan Görevliler: Sadr-ı ‘âlî çukadarlarından iki kişi, hâcegân-ı divân-ı hümayûndan üç kişi, silahşorân-ı hâssadan altı kişi, irâd-ı cedîd sergi halifesi²⁵ olan bir kişi, -biri eski olmak üzere- iki zimmet halifesi²⁶, defterî-yi hazine kâtibi olan bir kişi, kavvâs-ı sadr-ı ‘âlî bir kişi, küttâbî-yi sadr-ı ‘âlî bir kişi, eski muhâsebe-i evvel²⁷ olan bir kişi ve bir de vezir ile bu bölümde toplam 19 kişi bulunmaktaydı.

II) Esnaf: Bezzâz (kumaş satan) esnafından bir kişi ile kazzâz (ipek işleyen ve satan) esnafından bir kişi olmak üzere bu gruptan iki kişi sayılabilmektedir.

III) İkamet Yeri Belli Olanlar: “Diyarbakir ahalisi” ya da “Diyarbakir sâkini” olarak tanımlanan altı kişi ile İstanbul’da ikamet ettiği anlaşılan bir kişi dikkat çekmektedir.

IV) Bölgesel Görevliler: Diyarbakir voyvodası, Diyarbakir gümrüğü eski emîni, Diyarbakir mahkemesi başkâtibi -iki kişi-, Diyarbakir müftüsü eski kâtibi, voyvoda kâtibi, Diyarbakir menzilcisi, Diyarbakir müftüsü, Siverek müftüsü, Diyarbakir topçusundan oluşan toplam 10 görevli göze çarpmaktadır.

V) Bölge İleri Gelenleri: Şeyhoğlu akrabasından bir kişi, müfti-zâde bir kişi, mütevellî-zâdegân iki kişi, Şeyhzâde İbrahim Paşa-zâdegân dört kişi, voyvoda-

---

Mehmed tasarruf etmektedirler. Dolayısıyla vergi kaynağındaki 2/4’lik hissinin yatırımcılarının kimler olduğu veya satışa konu olup olmadığıyla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır (bz. BOA. D.BŞM.MLK-14094, s. 10).

²⁵ Sergi halifesi, baş defterdarlıkta hazine işlerinin yürütülmesini sağlayan görevlilerden biridir (Uzunçarşılı, 1988, s. 334).

²⁶ Osmanlı maliye kalemlerinden biri olan baş muhasebe kalemi içinde, devletin alacaklarını tahsil eden *zimmet kaleminin* başında bulunan görevlidir (Uzunçarşılı, 1988, s. 355).

²⁷ Osmanlı maliye kalemlerinden biri olan ve devletin bütün gelir, gider ve mukâta’a işlerine bakılan baş muhasebe kaleminin başında bulunan görevlidir (Uzunçarşılı, 1988, s. 354).

zâde bir kişi ile *kişi-zâde* şeklinde ifade edilen yedi kişinin daha katılımıyla bu grup 16 kişiden oluşuyordu.

VI) *Diğer*: Bâb-ı Bağdat kethüdası Mehmed Refiğ Efendi'nin bir adamı, Mısır Valisi Seyyid Abdi Paşa'nın kapıcılar kethüdası, Hurşid Efendi'nin kethüdası, birinin Diyarbekir'de yaşadığı belirtilen müderrislerden altı kişi, Diyarbekir müftüsünün oğulları, bir bedestânî, üç duhânî, iki câbî ve bir vâkıf dikkati çekmektedir.

B. Kategori Tanımı Yapılmayanlar: Bu bölümün büyük bir kısmını haklarında isimleri dışında herhangi bir bilgi tespit edilemeyen kişiler oluşturmaktaydı. Bu başlık altında kabul edilebilecek ölçüt ise isimleri yanında taşıdıkları unvanlardır. Sahip oldukları bu unvanlar onları, genel olarak bir grup içine - *ehliörf* veya *ehliilm*- yerleştirilebilmesine olanak tanısa da özelde üstlendikleri görevler hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır.

I) *Belli Değil*: Hisse sahipleri arasında haklarında isimleri dışında herhangi bir bilgi edinilemeyen bu grup, toplamın neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. 718 kişinin 316'sı -Bu sayı toplam kişi sayısının yüzde 44'üdür.- bu gruba dâhildir²⁸. Sekiz satış işlemine de yatırımcıların isimleri belirtilmemiştir.

II) *Seyyid*²⁹: Hisse sahipleri arasında isminin önünde “seyyid” lakabını kullanan grup, toplam satış işlemine gerçekleştiren kişilerin yüzde 20'sini oluşturmaktaydı.

III) *Efendi*: Klasik dönemde ilmiye sınıfına mensup kişilere verilen bu unvana sahip olanlar, yatırımcıların yüzde 7'sini oluşturmaktaydı³⁰.

IV) *Bey*: 718 kişinin 40'ı bu unvana sahipti.

²⁸İsimleri dışında bilgi sahibi olunamayan bu grubun, reayadan olduğu kabul edilmektedir. Zira geriye kalan kişiler, çeşitli tanımlayıcı -unvan, görev gibi- ölçütlerle ait oldukları gruplar hakkında ipucu vermektedirler.

²⁹Seyyid olmanın temel ölçütü, Hz. Peygamber ailesi ya da Ehl-i Bey'te mensubiyetti. İslamiyet sonrasında toplumun bir üyesi olan seydidler, soylarının asillliği sebebiyle şahıslarında topladıkları üstün özelliklerle toplum içinde manevi bir güce sahip olmaya başlamışlardı. Seyyid ve şeriflerin manevi etkinlikleri, yani İslamiyet'i yayma misyonları Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olmuştu. Devletin ve toplumun bunlara gösterdiği saygı şüphesiz ki devlet yararına gelişmeleri beraberinde getirir. Devletin ilk zamanlarında yeni yerlerin fethedilmesiyle buralarda devletin ve İslam'ın gücünün yayılmasında rol oynamışlardı. Devlet de onların bu hizmetlerini karşılıksız bırakmamıştı. Onlar için kurulan meskenler ve tahsis edilen vakıflar yoluyla kendileri korunmuştur. Bunun yanında vergi muafiyetleri de sağlanmıştı (bz. Kılıç, 2000, ss. 425-436; Kılıç, 2005).

³⁰Osmanlı klasik dönem sosyal yaşamı içinde *efendi* unvanı, ilmiye sınıfına mensup kişilere verilmektedir (Ergenç, 1995, s. 143).

V) *Ağa*: Bu unvan 718 kişinin 31’inde bulunmaktaydı.

VI) *Hacı*: 718 kişinin 19’u hacı olarak tanımlanmıştı.

VII) *Hâfız*: 18 kişi hafız unvanını taşıyordu.

VIII) *Molla*: Bu grup beş kişiden oluşmaktaydı.

IX) *Şeyh*: Bir kişi bu unvanla anılmıştı.

Tablo 1. Kimlik Bilgilerine Göre Yatırımcılar

		Kişi Sayısı	Yüzdesi
Kategori Tanımı Yapılanlar	Merkezde bulunan görevliler	75	% 10
	Esnaf		
	İkâmet yeri belli olanlar		
	Bölgesel görevliler		
	Bölge ileri gelenleri		
	Diğer		
Kategori Tanımı Yapılmayanlar	Belli değil	316	% 44
	Seyyid	146	% 20
	Efendi	31	% 5
	Bey	40	% 6
	Ağa	31	% 5
	Hacı	19	% 3
	Hafız	18	% 3
	Molla	5	% 1
	Şeyh	1	% 1
	Kişi adı belirtilmemiş	8	% 2
	Toplam	718	% 100

Bu şekilde kategorilere ayrılan ve toplumun pek çok kesiminin piyasada yatırımcı olarak yer aldığı yukarıdaki tabloyla ilgili söylenebilecek ilk şey, kimlik tanımlaması yapılabilen hisse sahipleri arasında *hafız*, *müftü*, *müderris*, *molla* ve *efendi* gibi unvanlar taşıyan ilmiye mensuplarının ön plana çıktıđıdır³¹. Bunların bir kısmının yerel kişilerden, bir kısmının da merkezde bulunan görevlilerden oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanında yatırımcılardan, her ne kadar *efendi* ve *ağa* unvanlıların çoğunluğunun görev yaptıkları yer tespit edilemese de merkezde bulunan görevlilerin bütün içinde ağırlıklı bir yere sahip olmadıkları dikkati çekmektedir. Zira bu grup, 718 kişi olarak kabul edilen

³¹ Bu durum, bir yatırımcı olarak hem bölgedeki hem de merkezdeki ilmiye sınıfı mensuplarının bölgeyi yatırım için cazip bulduklarını göstermektedir. Buna karşılık, Musul üzerine yapılan bir çalışmada, bölgedeki Celilzâdeler, Ömerzâdeler, Yasin el-Müftüler ve Kara Mustafalar gibi âyan ailelerinin, kentin iktisadi yaşamına egemen oldukları ve bunun “tüccar, yönetici ve bilim adamı gibi kesimleri” ikinci plana attığı belirtilmektedir (bz. Houry, 2003, s. 23).

yatırımcı sayısının %2'lik bir bölümünü oluşturmaktaydı. Böylece ilgili vergi kaynaklarının, büyük ölçüde bölgeden kişiler tarafından tercih edildiği söylenebilir.

2. Tasarruf Ettikleri Vergi Kaynağına Göre Yatırımcılar: Yatırımcılar hakkında fikir sahibi olunabilecek diğer bir veri, yatırım yaptıkları ve bundan kâr elde etmeyi umdukları vergi kaynaklarıydı. Bunları da *vergi kaynağının bütünü, hisseleri ve türü* şeklinde alt başlıklarla değerlendirmek mümkündür.

A. *Vergi Kaynağının Bütününe Göre:* Eldeki kaynağa göre satışa konu olan 257 vergi kaynağı, -çeşitli hisse miktarlarına sahip olmak üzere- sayıları bir ile dokuz arasında değişen kişiler tarafından talep görmüştü³². Aşağıdaki tablodan bir kişi ve iki kişiden oluşan grubun ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Vergi Kaynağının Bütününe Göre Yatırımcılar

Kişi Sayısı	Satışı Yapılan Vergi Kaynağı Sayısı	Yüzdesi
1 Kişi	67	% 26
2 Kişi	86	% 33
3 Kişi	50	% 19
4 Kişi	26	% 10
5 Kişi	12	% 5
6 Kişi	8	% 3
7 Kişi	5	% 2
8 Kişi	1	% 1
9 Kişi	2	% 1
Toplam	257	%100

B. *Vergi Kaynağının Hisselerine Göre:* Satışa konu edilen 257 adet vergi kaynağının bir kısmının hisselerine ayrılması suretiyle 567 adet satış işlemi yapılmıştı. Bu hisseleri tam, 1/2 (nısf), 1/3 (sülüs), 2/3 (sülüsân), 1/4 (rub'), 1/6 (südüs), 1/7 (sub'), 1/8 (sümün), 1/9 (tus') şeklinde ana kategorilere ayırmak mümkündür. Hisse satışında 171 adet 1/2, 90 adet tam, 89 adet 1/4, 30 adet 1/6,

³² Örneğin “maktû‘a-i karye-i Pezreşi ve karye-i Matar der-kazâ-i Savur” adlı vergi kaynağının 1/8 hissesine Ahmed Bey veled-i Mustafa Bey, 1/8 hissesine Kasım b. Kasım, 1/4 hissesine Ömer ve Mehmed, 1/4 hissesine Mahmud, Abdullah, Yusuf ve Mehmed, 1/4 hissesine Hâşim-zâde Ahmed Bey adlı kişiler, 152 kuruş yıllık vergi ödemek koşuluyla sahip olmuşlardı. Görüldüğü üzere bu vergi kaynağının 1/4 hissesinin birini iki kişi, diğer 1/4 hissesini dört kişi tasarruf etmekteydi (bz. BOA. D.BŞM.MLK.-14094, s. 5).

28 adet 1/3, 25 adet 1/8, 16 adet 2/3 hisse alıcı bulmuştur³³. Aşağıdaki tabloda bunlar, yüzdeleriyle birlikte şöyle gösterilebilir:

Tablo 3. Vergi Kaynağının Hisselerine Göre Yatırımcılar

Hisse Miktarı	Hisselere Ayrılarak Satışı Yapılan Vergi Kaynağı Sayısı	Yüzdesi
1/9 (tus)	4	% 1
2/3 (sülüsân)	16	% 3
1/8 (sümün)	25	% 4
1/3 (sülüs)	28	% 5
1/6 (südüs)	30	% 6
Tam	90	% 15
1/4 (rub)	91	% 16
Diğer ³⁴	113	% 20
1/2 (nisf)	171	% 30
Toplam	567	% 100

Vergi kaynağının hisselerini tasarruf edenlerin, bir ile dört arasında değişen kişi sayısına sahip oldukları görölmektedir. Dolayısıyla vergi kaynağının bütününde en fazla dokuz kişi söz sahibi olabilirken, bir hissede en fazla dört kişi söz sahibi olabilmekteydi. Bunların detayları şu şekilde gösterilebilir:

I) 1 Kişi: 567 satışın 433'ünü birer kişi satın almıştır. Bunlar arasından 136 adet 1/2, 69 adet 1/4, 66 adet tam, 24 adet 1/6, 23 adet 1/8, 23 adet 1/3, 9 adet 2/3 ve geriye kalanları da -1,5 1/8, 2,5 1/4 şeklinde hisse gibi- çeşitli miktarlarda hisse satışı gerçekleştirilmiştir.

II) 2 Kişi: Yapılan toplam satışın 99'u ikişer kişiden oluşan gruplara yapılmıştır. Bunların 27'si 1/2, 19'u tam, 17'si 1/4, 2'si 1/8, 6'sı 2/3, 3'ü 1/3, 3'ü 1/6 hisseden oluşmaktadır.

III) 3 Kişi: 22 satıştan 7 adet 1/2 hisse, 4 adet tam hisse, 2 adet 1/3 hisse, 2 adet 1/6 hisse, 2 adet 1/4 hisse, 1 adet 2/3 hisse, üç kişilik gruplar tarafından alınmıştır.

IV) 4 Kişi: Toplam satışın 4'ü, dörder kişilik gruplara yapılmıştır. Bunlardan 1'i tam, 1'i 1/6, 1'i 1/4 ve 1'i de 1/2 hissedir.

C. Vergi Kaynağının Türüne Göre: Hisseler hâlinde satılan vergi kaynakları; aşağıda görüldüğü üzere aşiret gelirleri, bahçe geliri, genel güvenlik hizmetine dayalı gelirler, hizmete (göreve) dayalı gelirler, bir kazanın bütününe ait gelirler, köy-mezra gelirleri, tarımsal üretime dayalı gelirler, ticarete dayalı

³³ Esas olarak alınan bu hisselerin yanında 8 adet 1,5 1/4 hisse, 8 adet 1,5 1/8 hisse gibi çeşitli büyüklüklerde hisse satışları da gerçekleştirilmiştir.

³⁴ Bu başlık altında 2 buçuk 1/6, 1 buçuk 1/3 gibi daha büyük parçalar kastedilmektedir.

gelirler ve ulaşımaya dayalı gelirlerden oluşmaktaydı. Bunlar arasında en çok tercih edileni -yüzde 78'lik pay ile- köy ve mezra gelirleri idi. Bunu % 8 ile aşiret gelirleri ve % 5 ile hizmete (göreve) dayalı gelirler takip etmekteydi.

Tablo 4. Vergi Kaynağının Türüne Göre Yatırımcılar

Vergi Kaynağının Türü	Sayı Belirtilmemiş	1 Kişi	2 Kişi	3 Kişi	4 Kişi	Kişi Sayısı (Toplam)	Kişi Sayısı (Yüzde)	Vergi Kaynağının Yıllık Miktarı
Diğer		4	2			6	% 1	104 Kuruş
Aşiret Gelirleri	5	30	18	9		57	% 8	11.170,5 Kuruş 2.888 Akçe
Bahçe Geliri		1				1	% 1	30,5 Kuruş
Genel Güvenlik Hizmetine Dayalı Gelirler		2				2	% 1	860 Kuruş
Hizmete (Göreve) Dayalı Gelirler		30	6			36	% 5	1.185 Kuruş 203.000 Akçe
Kaza Gelirleri		2	2	3		7	% 1	2.060 Kuruş
Köy-Mezra Gelirleri	3	343	160	42	16	561	% 78	16.865,5 Kuruş 7 Para 492.039,5 Akçe
Tarımsal Üretime Dayalı Gelirler		4	4	6		14	% 1	1.160 Kuruş 32 Mısır kilesi pirinç
Ticarete Dayalı Gelirler		10	4	3		17	% 2	6.650 Kuruş 65.000 Akçe
Ulaşımaya Dayalı Gelirler		7	2	3		12	% 2	2.370 Kuruş
Kişi Sayısı (Toplam)	8	433	198	66	16	718	% 100	42.455,5 Kuruş 7 Para 762.927,5 Akçe 32 Mısır kilesi pirinç

I) Köy ve Mezra Gelirlerini Tasarruf Edenler: Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere voyvodalık mukâta‘asının vergi kaynaklarının yarısından fazlasını -yüzde 78- köy ve mezra gelirleri oluşturmaktaydı. 16.865,5 kuruş, 7 para ve 492.039,5 akçelik yıllık vergiyi karşılayan bu tür gelirlere yatırım yapan kişiler, geniş bir alıcı portföyüne sahipti. Toplamda 561 kişi bu gelirlere yatırım yapmış olarak görülmektedir. Bu kişilerin 253’ü -yüzde 45’i- hakkında isimleri dışında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak içlerinde esnaf, hassa silahşorları, müderris gibi çeşitli sosyal gruplardan kişiler bulunabildiği gibi *ağa*, *efendi* ve *bey* unvanlı görevliler yanında bölge ileri gelenleri ve seyyidler de yer almaktaydı. Köy ve mezra gelirlerinin büyük bir kısmını, vergi kaynaklarına yakın olan kişilerin tasarruf ettikleri tahmin edilmektedir³⁵.

II) Aşiret Gelirlerini Tasarruf Edenler: Diyarbakir eyaleti, pek çok aşiretin yaşadığı yerlerden biriydi. Bunlardan kimi yerleşik hâlde bulunurken, kimi de konargöçer olup eyalet topraklarını yaylak ve kışlakları arasında geçiş güzergâhı olarak kullanmışlardı. Yıllık olarak 11.170,5 kuruş ve 2.888 akçelik bir geliri kapsayan aşiretlere ait vergiler; kimi zaman bütün olarak kimi zaman da yalnızca belli bir türü -örneğin âdet-i aġnâm vergisi- malikâne üzere deruhte edilmişti. Bu gelirlere yatırım yapanlar arasından beşinin kim oldukları hakkında bilgi verilmemiş, 29’unun ise yalnızca isimleri kaydedilmiştir. Geriye kalanlar arasında beşi *ağa*, sekizi *bey*, biri de *efendi* unvanlı kişilerdir. Ayrıca sekiz kişi *seyyid*, iki kişi *hacı* lakabını taşımaktadır. Bunun yanında irâd-ı cedîd hazinesinde görevli bir sergi halifesi ile ilmiye sınıfına mensup olduğu tahmin edilen bir kişinin kethüdası da aşiret vergilerine yatırım yapanlardandır. Çoğunlukla bölgeden kişiler tarafından tercih edildiği görülen aşiret vergilerinin, merkezdeki görevliler tarafından pek tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki bunda aşiret vergilerini toplamada yaşanabilecek sıkıntılarının etkili olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

III) Hizmete (Göreve) Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler: “Dellâllık-ı yaban bezi der-Diyarbakir”, “kitâbet-i mustahfizân ve tobciyân-ı kal‘a-i Diyarbakir”, “keyyâllık-i Diyarbakir”, “havâle-i ‘avârız ve nüzül-i kurâ-i şark ve garb der-Diyarbakir” gibi Diyarbakir Eyaleti’ndeki çeşitli görevlere ait gelirler, çeşitli hisseler hâlinde aralarında dört *ağa*, bir *bey*, altı *efendi* unvanlı kişi, bir *molla* ve bir *hâfız*, *seyyid* lakaplı sekiz kişi, *divân-ı hümâyûn hâcegânından* olan ve *masraf-ı hazret-i şehriyârî* görevinde bulunan bir kişi, *sadr-ı ‘âlî çukadarlarından* bir kişi tarafından malikâne üzere tasarruf edilmişti. Bu grubun yıllık vergisini ise 1.185 kuruş, 203.000 akçelik meblağ oluşturmaktaydı.

³⁵ Bu yöntem, vergilerin daha çabuk tahsil edilmesini sağlamış ve ilgili vergi kaynağını oluşturan yetki alanının idaresini de kolaylaştırmış olmalıdır (bz. Salzman, 1999, s. 232).

IV) *Tarımsal Üretime Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler*: Amid kazasındaki pirinç ekilen alanlar da malikâne kapsamına alınmıştır³⁶. Beş seyyid ve bir hacı lakaplı ve üç de efendi unvanlı kişi tarafından çeşitli miktarlarda hisseye ayrılarak tasarruf edilmişti. Toplamda 14 kişiden oluşan bu grubun geriye kalan beşi hakkında isimleri dışında bilgi bulunmamaktadır.

V) *Ticarete Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler*: Bu gelir grubuna ait hisseleri tasarruf edenler arasında daha önceden baş muhasebe kaleminin başında bulunan bir kişi, bir vezir, hassa silahşorlarından bir kişi ve bir de müderris bulunmaktaydı. Bunun yanında iki bey, bir efendi unvanlı, iki de seyyid lakaplı kişi vardı. Geriye kalanların ise yalnızca isimleri mevcuttur. Toplamda 17 kişiden oluşan bu grup, “maktû‘a-i mahsûl-i tamgâ-yı harîr-i elvân ve tamgâ-yı gön ve sahtiyân ve gayrihu”, “mukâta‘a-i gümrük-i duhân-ı Diyarbekir ma‘a-dönüm-i duhân-ı eyâlet-i mezbûr”, “maktû‘a-i karye-i boyahâne-i karye-i Karto” gibi vergi kaynaklarındaki çeşitli hisseleri malikâne üzere tasarruf ederlerdi. Ticarete dayalı gelirlerden merkezî hazineye ödenecek olan yıllık vergi ise toplam olarak 6.650 kuruş ve 65.000 akçe idi.

VI) *Ulaşım Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler*: Hisse sahipleri olarak 12 kişiden oluşan bu grup içinde, Diyarbekir voyvodası Seyyid İbrahim Ağa ve hassa silahşorlarından El-Hâc Mustafa Ağa görülmektedir. Bunun dışında üç bey ve bir efendi unvanlı, bir seyyid ve bir hacı lakaplı kişi bulunmaktadır. Geriye kalan dört kişinin yalnızca isimleri kaydedilmiştir. Yıllık vergisi 2.370 kuruş olan vergi kaynakları içinde “maktû‘a-i nehr-i cedîd der-arâzi-i karye-i Köprü” ve “maktû‘a-i ‘ubûr-ı kelek der-nehr-i Şat ve ‘ubûr-ı kelek der-nehr-i Til Süflâ” gibi gelirler bulunmaktadır.

VII) *Kaza Gelirleri*: Malikâne uygulamasından önce Diyarbekir eyaletindeki bazı kazaların gelirleri “topdan” satılabilmekteydi. Adı geçen uygulama ile birlikte kazaların gelirlerinin bütün olarak satışından ziyade, köy ve mezralarının ayrı ayrı satılması mümkün olmuştu³⁷. Ancak voyvodalık kapsamındaki kazalardan Amid sancağı içerisinde yer alan Hani ve Satıkendi³⁸ kazalarının gelirlerinin uygulamadan sonra da bütün olarak malikâneye konu

³⁶ Bu gelir kaynağının yıllık vergisi toplam olarak 1.160 kuruş ve 32 Mısır kilesi pirinçtir.

³⁷ Amid sancağı içinde yer alan Berazi kazası bu uygulamaya örnek olarak verilebilir. “kazâ-i merkûme kurâları ile kadîmden rec‘e-i merkûm ile topdan fûrûht olunub lâkin sonradan malikâne sebebi ile karyeleri başka başka kimesnelere malikâne olmağın”, BOA. MAD-636, s. 2.

³⁸ Bu vergi kaynağı, Kulp sancağında yer alan Firdevs köyü ile birlikte satılmıştı. BOA. D.BŞM.MLK-14094, s. 18.

olabildiği görülmektedir³⁹. Çeşitli miktarlarda hisse üzerinde söz sahibi olan yedi kişinin dördü hakkında bilgi sahibi olunamamakla birlikte, geriye kalan üçünün bey unvanı taşıdığı görülmektedir. Bu vergi kaynağından 1.200 kuruşu Hani kazasının yıllık vergisi ve 860 kuruşu da Satıkendi kazasının yıllık vergisi olmak üzere toplamda 2.060 kuruş ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yatırımcıların Yatırım Tercihleri

Voyvodalık mukâta‘asının yatırımcılarından görevi, baba ismi, ikâmet yeri, unvanları, ortaklıkları ya da tasarruf ettikleri vergi kaynakları gibi ayırt edici özelliklere sahip olanlar arasından seçilen isimler yoluyla bu geniş yelpazenin aktörlerinin yatırım tercihleri hakkında bazı genel tespitler yapmak mümkün olabilmektedir.

Diyarbakirli Mehmed Ağa: Sadr-ı ‘âlfî çukadarlarından olan bu kişi, Amid Kazası’nda bulunan Hanebazarı köyünün tamamını tasarruf etmekteydi. Bunun yanında Diyarbakir keyyâllığında⁴⁰ de 1/4 hissesi bulunmaktaydı.

El-Hâc Mustafa Ağa: Hassa silahşorlarından olup, İstanbul’da ikâmet eden Mustafa Ağa’nın Diyarbakir şehri yaban bezi dellallığında 1/6 hissesi, Karaulus aşireti cemaatlerinin Amid şehir kapılarından geçiş vergisinde 1/3 hissesi bulunmaktaydı. Bunun yanında -biri Şarkî Amid nahiyesinde, biri de Garbî Amid nahiyesinde olmak üzere- dört köyün tamamı, üç köyün 1/2 hissesi ve Amid kazasında yer alan pirinç tarlalarının birinde 1/2 hissesi daha vardı.

Fenârî-zâde Süleyman Efendi: Bölge ileri gelenlerinden olup, taşıdığı *efendi* unvanıyla ilmiye sınıfına mensup olduğu düşünülmektedir. Amid kazasında bulunan iki köyde 1/8 hissesi, bir köyde ise 1/2 hissesi bulunuyordu. Bunun yanında bir cemaat gelirinin de tamamını tasarruf ettiği görülmektedir.

Hacı Mustafa Ağa: Ağa unvanına sahip olan Hacı Mustafa -Hani kazasından bir köy, Berazi kazasından dört köy ve kurâ-yı sâ’ire, Ergani kazasından iki köy ve gayrihu, Savur kazasından bir köy olmak üzere- toplam sekiz köy ve gayrihu olarak belirlenen vergi kaynağının 1/2 hissesini ve Amid sancağında yer alan bir köyün dörde ayrılmış hisselerinden 1,5’ini tasarruf etmekteydi. Ayrıca Döğeranlı aşireti cemaati oymağında ve Karto köyü boyahanesinde 1/2’şer hissesi daha bulunmaktaydı.

Hâfız Abdullah ve İshak: Diyarbakir müftüsü Seyyid Mahmud Efendi’nin oğullarıdır. Bu kişilerin Hani kazasında bulunan yedi köyde çeşitli miktarlarda

³⁹ Ancak Satıkendi kazasının köyleri ayrıca satılmazken, Hani kazasının köyleri ve mezraları tekrar bir satışa daha konu olmuştur.

⁴⁰ Şehirdeki gale (zahire, mahsul) arastasına (çarşının bir esnafa mahsus kısmı) getirilen hububat buradaki *keyyâl* tarafından ölçülür ve ölçülen hububattan *keyyâliyye* adı altında aynî bir vergi alınır (bz. Kılıç, 1997, s. 307).

ortak hisseleri bulunmaktaydı. Bunun yanında Hafız Abdullah'ın Amid kazasından üç köy ve gayrihuda da 1/4 hissesi vardı.

Hâfız Ahmed ve Seyyid Ebubekir: Diyarbekir'de ikâmet eden bu kişilerin Ergani kazasına bağlı Batanlı aşiretinin yaşadığı bir köyde ve Amid kazasında yer alan iki köy ve bir mezrada 1/2 hisseleri bulunmaktaydı. Bunun yanında Hâfız Ahmed'in Ergani kazasında bulunan iki köy ve gayrihuda 1/4 hissesi daha vardı.

Hâfız Mehmed: Berazi nahiyesine bağlı üç köyde 1/4 hissesi bulunurken; Diyarbekir şehri *esir ve ketân ve kırmızı bogasi ve emti'a-i sâ'ire dellâlbaşılığı* adlı vergi kaynağında 1/3 hissesi bulunmaktaydı. Diğer taraftan Hâfız İbrahim adlı bir kişiyle birlikte Amid kazasında bulunan bir köyde yarım hissesi daha vardı.

İsmail Ağa: Mısır Valisi Seyyid Abdi Paşa'nın eski kapıcılar kethüdası idi. Berazi kazasında bulunan bir köy ve gayrihunun tamamını, yine aynı yerde bulunan bir köyün yarı hissesini ve Araban adlı aşiretin tamamının gelirlerini malikâne üzere deruhte etmekteydi.

Mehmed Salih ve Mehmed Sadık: Kardeş olmaları dışında haklarında herhangi bir bilgi bulunmayan bu kişilerin Amid kazasında bulunan beş köy ve iki mezrada çeşitli miktarlarda hisseleri vardı.

Sadullah Bey, Ebubekir Bey ve Mehmed Bey: Bölgenin nüfuzlu ailelerinden biri olan Şeyh-zâde ailesine mensup bu kişilerden Sadullah Bey ve Ebubekir Bey kardeşti. Şat Nehri ve Til Süfla köyü civarındaki nehirde keklele geçiş vergisinin 1/3'ünü ellerinde tutmaktaydılar. Bunun yanında iki aşiretin âdet-i ağnâm vergilerinin tamamını, Satıkendi kazasının gelirlerinin yarısını ve üç köyün gelirlerinin yarısını tasarruf etmekteydiler. Bunun yanında Sadullah Bey, tek başına olarak Çermik kazasındaki iki köyün 1/8 hissesine de sahipti.

Sâbit Mehmed Bey: Bey unvanını taşıyan Sâbit Mehmed, çoğunluğu Berazi kazasında yer almak üzere toplamda on bir köy ve gayrihunun çeşitli miktarlarda hisselerini tasarruf etmekteydi.

Seyyid Ahmed Atıf Efendi: Eski zimmet halifesi Mehmed Emin Efendi'nin oğluydu. Hani kazasında yer alan bir köyün altıya ayrılmış hisselerinin 2,5'ini tasarruf etmekteydi. Bunun yanında Seyyid Mustafa Ağa ile birlikte Ergani kazasında yer alan bir köyde yarı hisseleri bulunmaktaydı. Mehmed Emin Efendi'nin diğer oğullarının da bölgedeki yatırımcılardan oldukları ayrıca belirtilmelidir. Örneğin diğer oğlu Yahya Efendi'nin, Seyyid Hüseyin adlı kişi ile birlikte Çermik kazasından iki köyde -ayrı ayrı olmak üzere- yarıdan fazla hissesi vardı. Bir diğer oğlu Seyyid Hüseyin Vehbi Efendi, Amid kazasında yer alan bir köyün 1/2'sini tasarruf ediyordu.

Seyyid İbrahim ve Seyyid Abdülkerim: Kardeş olan bu kişiler, Amid, Hani ve Berazi'de yer alan on yedi köyün çeşitli miktarlarda hisselerine ve Dellikan aşiretinin 2/3 hissesine yatırım yapmışlardı.

Seyyid Mehmed Efendi: Daha önceden Baş Muhasebe kaleminin başında bulunan bu kişi, *gümrük-i duhân-ı Diyarbakir ma'a-dönüm-i duhân-ı eyâlet-i Diyarbakir* vergi kaynağına ait gelirin sekiz hissesinden üçünü tasarruf ediyordu⁴¹. Bunun yanında Mardin'de bulunan bir köyün tamamını ve Çermik'te bulunan bir köyün yarısını da elinde bulunduruyordu.

Seyyid Mehmed Mesud Efendi: Müderris olan bu kişi, Diyarbakir şehri yaban bezi dellallığının üçe ayrılmış hissesinin ikisini ve Garbî Amid nahiyesinde yer alan bir köyün altına ayrılmış hisselerinden birini tasarruf etmekteydi.

Seyyid Seyfullah Efendi: Divân-ı Hümâyûn hâcegânından olan Seyfullah Efendi, Şarkî Amid nahiyesinde bulunan iki köyün 1/2'sini tasarruf ederken, *kitâbet-i gulmânân-ı Amid* görevini de malikâne üzere deruhte etmekteydi.

Yatırım tercihlerine -yukarıda anılan kişiler özelinde- dikkatle bakıldığında söylenebilecek ilk şey, yatırımcıların büyük bir kısmının tek bir vergi kaynağına bağlı kalmadıkları, çeşitli kategorilerde pek çok vergi kaynağında hisse sahibi olduklarıdır. Bunun yanında, merkezde bulunan görevlilerin özellikle köy ve mezra gelirlerine de yatırım yapabildikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yatırımcıların genel olarak tercihlerinde bir *standart* izlemedikleri açıktır.

Sonuç

XVIII. yüzyılda mukâta'alaşma sürecinin yaygınlaşması ve buralardan vergi toplanması işinin *kayd-ı hayat* -yani kişinin hayatı ile belirlenen bir süreç- ile tevcih edilmesi sonucu Osmanlı taşrasında ortaya çıkan yatırımcılara verilen vergi toplama hakkı ve ilgili vergi kaynağının *serbestiyet* üzere tasarruf edilmesi; yani buraya kadı dışında başka herhangi bir devlet görevlisinin müdahalesinin yasaklanması, çok daha alt bir katmanda, reaya ile doğrudan muhatap olan yeni bir görevli zümresinin filizlenmesine olanak tanıdı.

Voyvodalığı oluşturan vergi kaynakları, yukarıda da belirtildiği gibi, bir taraftan geniş bir coğrafi alanı kapsarken, diğer taraftan bir kısım ekonomik faaliyetleri içine almaktaydı. Gelirlerin malikâne usulü ile satışlarında bunların büyük bir kısmının çeşitli hisselerle ayrılmak suretiyle satıldığı görülmektedir. Devletin bunu mali açıdan daha fazla gelir elde etmek için yapmış olması mümkün görünmekle birlikte, temel sebebi, tımar sisteminin mantığında aramanın yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Bu sistemde görevlilere verilen dirliklerin tamamının aynı yerde olmadığı ve bunların sancaklar içinde dağılmış hâlde buldukları bilinmektedir. Böylece görevlinin yetki alanı genişletilmekte, fakat köyün

⁴¹ Geriye kalan beş hisseyi ise Vezir İbrahim Paşa tasarruf etmekteydi.

tamamına hâkim olması engellenmektedir⁴². Bu durumun benzerini özellikle köy ve mezra gelirlerinin malikâne usulüyle satışında da görmek mümkün olmaktadır. Bunun yanında vergi kaynağının hisselerle ayrılarak satılması, birden fazla kişinin vergi kaynağında pay sahibi olmasını beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla *serbest* olarak adlandırılan bu yetki alanlarında devletin, bu kişilerin vergi kaynağının tamamına hâkim olarak güçlerini arttırmasını engelleme amacıyla olduğu da düşünülebilir.

Çalışmanın konusunu oluşturan dönemin yatırımcılarının çoğunlukla yerel kişilerden oldukları ilk elde söylenebilir. Bununla birlikte, sayıları az olsa da, mali bürokrasi ve saray mensupları başta olmak üzere çeşitli kademedeki merkezî görevlilerin Diyarbakir bölgesini önemli bir yatırım alanı olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Yine bu kesimin bölgedeki vergi kaynaklarına yönelmede oldukça seçici davrandıkları ve çoğu kere kârı yüksek ve garantili gelirleri tercih ettikleri görülmektedir.

Kimlikleri düzeyinde bahsi geçen kaynaktan edinilen bilgiler neticesinde; özellikle bölgedeki ilmiye mensuplarının ve akrabalarının -başta müderris ve müftü olmak üzere- ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında isimleri dışında bilgi edinilemeyen kişiler, yatırımcıların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ayrıca görev tanımları yapılmayan, ancak isimleriyle birlikte zikredilen unvanları yoluyla kendileri hakkında fikir sahibi olunabilen bir grup daha bulunmaktadır. Bunlar arasında *ağa*, *efendi* ve *bey* unvanlarını taşıyan kişilerin *ehliörf* ya da *ehliilm* statüsünde oldukları anlaşılmakta, buna karşılık hangi görevde buldukları tespit edilememektedir. Bunun yanında bu kişilerin ne kadarının bölge görevlisi, ne kadarının merkezde bulunan görevli olduğu da ayırt edilememektedir. Diyarbakir voyvodalığı *aklâmı* özelinde vurgulanması gereken önemli bir husus da yatırımcıların tamamının Müslümanlardan oluşmasıdır. Cinsiyet bağlamında ise kadınlar arasından herhangi bir yatırımcıyla karşılaşmadığının belirtilmesi gerekmektedir⁴³. Kurulan ortaklıkları da genellikle kardeş, baba-oğul gibi akrabalık ilişkilerinin belirlediği anlaşılmaktadır.

---

⁴² Ergenç, 2006, s. 130; İnalçık, 2008, s. 122.

⁴³ Özellikle üst mukâta'alardaki pay sahipleri arasında zaman zaman kadın sultanların buldukları tespit edilebilmektedir. Tokat voyvodalığı mukâta'asının hissedarlarından Beyhan Sultan'ı buna örnek olarak vermek mümkündür (bz. Beşirli, 2005, s. 406).

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

- BOA. Cevdet Maliye-630
BOA. Cevdet Maliye-17707
BOA. D.BŞM-1038/19
BOA. D.BŞM.MLK-14094
BOA. D.BŞM.MLK-14102
BOA. Diyarbakir Ahkâm Defteri-1
BOA. Diyarbakir Ahkâm Defteri-2
BOA. Diyarbakir Ahkâm Defteri-3
BOA. MAD-636
BOA. MAD-2467
BOA. MAD-3363
BOA. MAD-7836
BOA. MAD-9518
BOA. MAD-10188

II. Araştırma ve İncelemeler

- Abou-el-haj, R. (2000). *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (O. Özel ve C. Şahin, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Akdağ, M. (1970-1974). Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII-XII, 51-61.
- Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*. Cilt II, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aydın, H. V. (1998). *Osmanlı Maliyesinde Esham Uygulaması (1775-1840)*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 12/1, ss. 286- 333), MEB, İstanbul.
- Başarır, Ö. (2009). *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. (2000). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Beşirli, M. (2005). *Orta Karadeniz Tarihi I, Tokat (1771-1853)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

- Cezar, Y. (1977). Bir Âyanın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin. *Bellekten*, XLI (161), 41-79.
- Emecen, F. M. (2004). Âyan ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa. *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000 Çeşme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 141-148.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler. *The Journal of Ottoman Studies / Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul, 105-115.
- Ergenç, Ö. (1995). *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Genç, M. (2007). Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 99-152.
- İnalcık, H. (1965). Adâlet-nâmeler. *Bellekten*, II (3-4), 49-142.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*. Cilt 1, İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalcık, H. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (R. Sezer, Çev.) (11. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Khoury, D. R. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul 1540-1834* (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kılıç, O. (1997). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*. Van: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Kılıç, R. (2000). Seyyid ve Şeriflerin Osmanlı Yönetimiyle İlişkileri: XIV-XVI. Yüzyıllar. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999)*, Konya, 425-436.
- Kılıç, R. (2005). *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Mert, Ö. (1980). *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Murphey, R. (1987). *Regional Structure in the Ottoman Empire*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Nagata, Y. (1982). *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.
- Nagata, Y. (1997). *Tarihte Âyanlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özvar, E. (1998). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Özvar, E. (2001). XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş. *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Crotia, 93-115.
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.
- Sakaoğlu, N. (1998). *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Salzmann, A. (1999). İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar. *Osmanlı*, 6, 227-235, Ankara.
- Savaş, S. (1993). XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Âyan Ailesi Zaralızâdeler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII, 81-97, İzmir.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1942). *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail ve Yılık-oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ülker, N. (1989). XVIII. Yüzyılda Batı Anadolu'da Bir Ağanın İsyanı: Sarıbeyoğlu Mustafa. *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (1985), Tebliğler, III, Türk Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 635-652.

